

Rendszerváltó szociológia

Kritikai diagnózisok

Szalai Erzsébet: *Globális válság, magyar válság, alternatívák;*
Ferge Zsuzsa: *Vágányok és vakvágányok a társadalompolitikában;*
Ladányi János: *Leselejtezettek: A kirekesztett népesség
társadalom- és térszerkezeti elhelyezkedésének átalakulása
Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában.*
Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2012

Nem véletlen, hogy megszorodtak a rendszerkritikai irányultságú szociológiai munkák, hiszen ma már elmondható: nemcsak a rendszerváltás utáni Magyarország története nem alakult úgy, ahogyan azt a rendszerváltásban sokszor aktívan is közreműködő társadalomtudósok, szociológusok 1989-ben optimistán feltételezték, de kísérlet történik az akkor kialakított parlamentáris rendszer és demokratikus berendezkedés átalakítására, vagy legalábbis korlátozására. Elgondolkodtató, hogy a rendszerváltással létrejött új rendszer valójában milyen kevés legitimitációval rendelkezett, ha egy olyan párt szerzett kétharmados parlamenti többséget, amelyik nyíltan szembehelyezkedik az elmúlt húsz év történetével (pontosabban azzal az időszakkal, amikor szocialista-liberális koalíció kormányzott – a demokratikus szabályoknak megfelelően), miként az is, hogy a magyarok többsége csalódott a rendszerváltásban és nagyobb rendre és biztonságra vágyik, amelyért cserébe sokan beérnék kevesebb szabadsággal is. Hangsúlyozom, nincsenek könnyű helyzetben azok a szociológusok, akik az államszocializmus idején kritikusan viszonyultak a dogmatikus vagy ortodox kommunistákhoz, és vagy a piacpárti reformereket támogatták, vagy pedig – gyakrabban – a rendszer egészét megkérdőjelezték, és az ország demokratikus átalakításában látták a kivezető utat, amelyhez elengedhetetlennek tűnt a piacgazdaságra való átállás. Miután csalódtak az „emberarcú szocializmusban” és abban a lehetőségben, hogy a párt demokratikus átalakításával jobb szocializmust lehet építeni, közülük csak nagyon kevesen csatlakoztak azokhoz, akik továbbra is baloldali alternatívákat kerestek az államszocializmussal szemben. Ezt azért fontos szem előtt tartani, hogy lássuk: miközben a rendszerváltás első éveiben világossá vált, hogy nem olyan típusú kapi-

talizmus, demokrácia és civil társadalom fog kialakulni Magyarországon és a legtöbb kelet-európai országban, mint a normatívnak tételezett Nyugaton, kevesen jutottak el odáig, hogy a kapitalista vilárendszer működésében keressék a szociológusok által feltérképezett társadalmi bajok fő okát.

Sokat a rendszerváltás előtt kialakult liberális meggyőződésük is gátolhatott abban, hogy túlzottan kemény kritikát fogalmazzanak meg a rendszerváltás után kiépülő magyar kapitalizmus természetéről, de az is igaz, hogy a szociológiában – éppen azért, mert az államszocializmusban ez a tudomány volt talán a legjobban kitéve a politika nyomásának – nem volt „divat” a rendszerkritika, hiszen a kapitalizmus-kritikát sokan a régi rendszer mentegetésével, vagy pedig egyenesen a rendszerváltás eredményeinek tagadásával azonosították. Van valami szomorú ironia abban, hogy Szelényi Iván, akit az államszocialista rendszer emigrációba kényszerített, jobban bírálta a magyar kapitalizmust és általában a kapitalista rendszert, mint a hazai kutatók, akik egy ilyen kritikával könnyebben kitéhették magukat a „marxizmus” vádjának. Éppen ezért öröndetes, hogy – hála a L'Harmattan Kiadó közreműködésének – 2012-ben három rendszerkritikai kötet is megjelent, olyan elismert hazai szakemberek tollából, mint Ferge Zsuzsa, Szalai Erzsébet és Ladányi János. Ami közös a három munkában, hogy miközben mindegyik távolságot tart az államszocialista rendszertől, kemény kritikai képet fest a magyar újkapitalizmusról is – mindezt szigorúan tények, szociológiai felmérések vagy statisztikák tükrében. Itt kell megjegyeznünk, hűen a szerzők intencióihoz, hogy Ferge Zsuzsa és Ladányi János nem a tőkés termelési rendszer egészét, hanem a magyarországi formációt bírálják, illetve veszik górcső alá, míg Szalai Erzsébet az egész vilárendszerrel szemben fogalmaz meg igen kritikus gondolatokat. Az ismertetést Szalai Erzsébet kötetével kezdem, mert az ő témája a legátfogóbb, Ferge Zsuzsa könyvével folytatom, aki elsősorban a hazai szociálpolitikával és a szegénység kérdésével foglalkozik, és Ladányi János kötetével zárom, aki azt a kérdést járja körbe, hogyan adódik össze a hátrányos helyzetű kistépeléseken a depriváció.

Szalai Erzsébet a rendszerváltó társadalomtudósok azon nemzedékéhez tartozik, amelyik a liberalizmust lázadásként élte meg. Nemcsak megélés volt ez, hanem kockázattal járó cselekvés is, hiszen még az 1980-as években is komoly retorzióval járt a rendszerkritikai gondolkodás, főleg akkor, ha a kutató a nyilvánossággal is meg akarta osztani felfedezéseit. A társadalomtudomány ebből a szempontból különösen érzékeny terület volt, hiszen eredményei – amennyiben a kutató nem akarta meghamisítani az igazságot – alapvetően ellentmondtak a dogmatikus kommunista világképének és a marxista-leninista legitimációs ideológiának, amelyet ekkorra meghaladt az idő. Szalai Erzsébet a *Beszélő* köréhez tartozott, amelynek szerzője és terjesztője is volt. Részt vett a Szabad Kezde-

ményezések Hálózatának megalapításában, amelyből később kialakult az SZDSZ. Szalai Erzsébet azon kevés szociológusok egyike, aki már a rendszerváltás idején kiábrándult a liberalizmusból, és – ahogyan a kötetben megjelent egyik interjújában fogalmaz – radikális baloldalinak vallja magát. Eszmei-ideológiai nézeteivel lehet vitatkozni, az azonban egyértelmű: elkötelezettsége mindig a vesztesek oldalára állítja, hiszen a rendszerváltás vitathatatlanul rengeteg vesztest produkált. Szalai Erzsébetnél – ahogyan ez kiderül a kötetben foglalt interjúkból és publicisztikai írásokból – a baloldali elkötelezettség mélyen átélt személyes sorsot (is) jelent, ami sokszor követelt a szerzőtől nagy áldozatot: politikai meggyőződése nemcsak liberális barátaitól távolította el, hanem akkor is kiállt elvei mellett, amikor ezzel az elvhűséggel állását kockáztatta (az új rendszerben is). Az interjúkból kibontakozó személyes élettörténetet mindenképpen ajánlom azok figyelmébe, akik kíváncsiak egy rendszerváltó értelmiségi sok szempontból „szabálytalan”, de erkölcsileg mindenkor támadhatatlan életútjára.

Az interjúkból azonban nemcsak a személyes életsors bontakozik ki, hanem Szalai Erzsébet társadalmi-politikai állásfoglalása is, amely mintegy keretet ad a kötet első részébe beválogatott tanulmányoknak az elmúlt tíz év terméséből. A tanulmányok felrajzolják a rendszerváltás utáni Magyarország hatalmi- és elitstruktúráját, és igen pesszimista képet festenek a hazai munka-tőke viszonyról egy meggyőződéses baloldali számára: „Az alacsony keresetek és a túlhajszoltság mellett a munkásság nagy részének foglalkoztatási helyzetét a teljes kiszolgáltatottság jellemzi. Az egészségügyi ellátást, nyugdíjat és rendszeres szabadidőt nem biztosító szürke- és feketemunka Liskó Ilona kutatásai szerint [*Pályakezdő szakmunkások követéses vizsgálata*. Kutatási zárótanulmány (kézirat), Budapest, Oktatáskutató Intézet. 1999] jóval kiterjedtebb, mint az előző rendszer idején volt (az e szférában ledolgozott munkaórák száma legalábbis megduplázódik). És míg korábban csupán kiegészítette a szocialista nagyüzemekben kapott béreket, most a legális munka mellett és helyett egyaránt végzik. A kizárólag szürke- és feketemunkát végzők aránya az összes foglalkoztatottakon belül csaknem harminc százalék (Ádám Sándor és Kutas János számításai alapján). Ráadásul ezen tevékenység piaci értéke – a túlkínálat következtében – az előző rendszerben kialakult színvonalhoz képest jelentősen csökkent (Ékes Ildikó: *A gazdaság árnyéka, avagy a rejtett gazdaság*. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2003).” (Szalai 2012, 54) A teljes kiszolgáltatottság dimenziói azonban tovább sorolhatók: a munkajogi szabályok képlékenysége, megalázó állásinterjúk, a feketemunkával együttjáró állandó bizonytalanság. Miközben ma szokás „leleplezni” a Kádár-korszak munkásszállóit mint inszéges tömegszállásokat, Szalai jó érzékkel rámutat, hogy a szállás hiánya is sokszor gátja a foglalkoztatásnak (ez Ladányi Jánosnál is hangsúlyosan szerepel – a mélyszegénységben élőknek esélyük sincs olyan helyre költözni, ahol kaphatnának munkát). Szalai ugyanakkor tisztában van

azzal, hogy az új munkásságnak a kiszolgáltatottságon túl nem sok köze van a régihez. A fiatalokról szóló könyvében a munkásokat úgy definiálja, mint „azokat, akik munkaerejük áruba bocsátásából élnek, és (de) ezen belül sem »irányítástechnikai«, sem más szellemi szempontból nem töltenek be csúcsvezetői pozíciót. Ez a meghatározás tehát kéttényezős: egyfelől a tőke–munka viszonyt, másfelől a munkamegosztásban elfoglalt helyet tekinti az adott társadalmi réteg (rétegek) megkülönböztetése alapjának.” (Szalai Erzsébet: *Koordinátákon kívül: Fiatal felnőttek a mai Magyarországon*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2011, 80) A szerző egyik fontos megállapítása, hogy a munkamegosztásban elfoglalt hely továbbra is döntő szerepet játszik a társadalmi rétegződésben; mint ahogyan (nem véletlenül) a munkanélküliek állnak a hierarchia legalján, és közülük sorolták be a legtöbben magukat az alsó középosztályba vagy a munkanélküliek „lúzer” táborába. A munkásságon belül Szalai Erzsébet megkülönbözteti a stabil munkaerő-piaci pozíciójú diplomásokat, az instabil munkaerő-piaci pozíciójú diplomásokat, a stabil munkaerő-piaci pozíciójú diplománélkülieket, és az instabil munkaerő-piaci pozíciójú diplománélkülieket. (2011, 81) Fontos itt megjegyezni, hogy a diploma csak belépőül szolgál a „jobb” munkahelyek világába; garanciát nem jelent, viszont nélküle a „lúzerek” csak a csodában vagy az elvándorlásban reménykedhetnek, ha javítani akarnak helyzetükön. Szalai Erzsébet emellett – korábbi munkáskutatásaira támaszkodva (Szalai Erzsébet: *Tulajdonviszonyok, társadalm szerkezet és munkásság. Kritika*, 33. évfolyam, 9. szám, 2004) – megkülönbözteti a multinacionális szektor munkásait a hazai ipar „buheráló”, rosszabb helyzetben levő, kizsákmányoltabb munkásságától. Felosztása és következtetései egybecsengenek Ferge Zsuzsa megállapításával, aki szintén fragmentálnak nevezte a hazai munkástudatot.

Fontosnak tartom még kiemelni a definícióból a munkavállalók kettős helyzetét. Szalai Erzsébet azt írja, hogy a multiknál alkalmazott munkások – miközben jobban keresnek a hazai átlagnál – természetesen ki vannak zsákmányolva, hiszen jóval olcsóbbak, mint a külföldi munkaerő. Ugyanilyen kettős helyzet jellemzi az új kisvállalkozókat, akik egyfelől speciális kizsákmányolók, másfelől azonban a hatalmi elithez tartozó gazdasági szereplőkhöz való viszonyukban speciális kizsákmányoltak. (Szalai 2012, 72) Miközben ezt a kettős strukturáltságot a szerző fontos felismerésének tartom, itt szeretnék rámutatni arra, amit egyébként a szerző is kiemel: hogy a multik még így is jobb feltételeket biztosítanak alkalmazottaiknak, mint a hazai vállalkozók, arról nem is beszélve, hogy az új középrétegek előtt sokszor megnyitnak egy nemzetközi karriert... Szalai Erzsébet kísérletét a munka–tőke viszonyának megragadására perspektivikusnak látom. Kritikaként említeném a külföldi munkavállalás és általában az EU-csatlakozással megnyíló új lehetőségek aluldimenzionálását – a globális tőkének itt lehet pozitív társadalmi helyzet- és tudatformáló szerepe.

A kötet több tanulmányban is körbejárja a magyar kapitalizmus válságát, a globális válságot és a lehetséges forgatókönyveket. Hogy ezeket értelmezzük, válaszoljuk fel a szerző gondolatmenetét! Szalai az 1970-es évek közepétől induló korszakot nevezi újkapitalizmusnak, amikor a profitráta általános süllyedését a globális tőke a neoliberalizmussal kívánja orvosolni. Ebbe a folyamatba illeszkedik a kelet-európai államszocializmus bukása, és a régió bekebelezése a kapitalista világgazdasági rendszerbe. Szalai alapvetően elhibázottnak tartja a magyar integrációt, a külföldi tőke kiemelkedő szerepe és az egyoldalú, elsősorban a német exportra irányuló multinacionális termelőstruktúra miatt. Tézise, hogy Medgyessy – szemben a közhittel – nem „osztogatott”, hanem az átmeneti növekedésből származó jövedelemtöbblet egy részét átcsoportosította a tőkétől a munkához. A gazdasági elit azonban nyílt támadásba ment át, és lényegében azóta – kormányzattól függetlenül – folytatódik a forráskivonás a közsférából és nő a munkaerő kiszolgáltatottsága. A globális válság felgyorsította ezt a folyamatot: a centrum a profitráta csökkenése ellen a periféria fokozódó kizsákmányolásával próbál védekezni, ami még tovább rontja a periféria helyzetét. Szalai megkockáztatja azt a feltevést, hogy a további forráselvonás a periférián csak nyílt politikai diktatúrával lesz lehetséges.

Ez a korántsem pozitív scenárió lényegében nem más, mint a logikus és következetes végigvitele annak a gondolatnak, hogy Magyarország perifériaként integrálódott a kapitalista világgazdasági rendszerbe, és társadalmát, politikai rendszerét tekintve is egyre inkább Latin-Amerikához idomul. Ezt a végkifejletet három esetben lehetne megelőzni, amelyeket a szerző részletesen tárgyal: 1. fordulat következik be a centrumkapitalizmusban; itt a szerző kitért a globalizációkritikai mozgalmakra, az *Occupy* mozgalomra és a zöld szervezetekre, amelyek antikapitalista programmal lépnek fel; 2. kelet-európai összefogással; a periféria országai együtt nagyobb nyomást tudnak kifejteni; 3. a belső rendszerkritikai mozgalmak megerősödésével; bár ennek csak akkor lenne reális esélye a sikerre, ha 1. is bekövetkezne. Egyelőre ezek egyike sem látszik teljesülni; a kelet-európai összefogásnak különösen kevés esélye van. Fontosnak tartom Szalai azon megállapítását, hogy Magyarországon máig erős a rendiség hagyománya; ha ehhez hozzávesszük, hogy „a magántulajdonos egyre láthatatlanabbá válásával és az egyéni informális és bürokratikus alkumechanizmusok előtérbe kerülésével” (2012, 123) globálisan is zajlik a társadalmi viszonyok refeudalizációja, akkor a kilátások éppen nem a nagyobb, hanem a kisebb szabadság irányába mutatnak. „Magyarország beszorított, félperifériás helyzetre-»ítéltsége« országmentő vezérek felemelkedését hívja elő” – írja Szalai (2012, 133). Egyet kell értenünk Szalai ezen megállapításával, noha érdemes hozzátenni: a félperifériás helyzetre-»ítélés” nem jelent determinációt. Ha tudatában is vagyunk annak, hogy az ország lehetőségei és perspektívái korlátozottak, mindenkinek jogában

áll eldönteni, hogy a nagyobb vagy a kisebb szabadságot választja-e. A rendiség továbbélését sem lehet csak a hagyományra, a feudális múltra, a Kádár-korszakra vagy akár a rendszerváltásra fogni. Szalai Erzsébet élettörténete is azt példázta: az egyénnek mindig vannak választásai. A Kádár-korszak létbiztonságát – még ha ezt a rendszer diktatúrával és szűkös perspektívákkal párosította is – a globális kapitalizmus korszakában semmilyen országmentő vezér nem tudja visszahozni. Ez éppolyan illúzió, mint a rendszerváltás azon ígérete, hogy a magyar kapitalizmus hasonlóan fog működni, mint az osztrák vagy a nyugatnémet, és hasonló életszínvonalat kínál majd az embereknek. Ebben az értelemben az országmentő vezér mítosza nem más, mint nacionalista mezben ugyanaz az illúzió. Az persze nagyon jó kérdés, hogy az emberek meddig hisznek el egy illúziót.

Szeretném még kiemelni az „Egy humanista vívódásaihoz” c. tanulmányt. A szerző itt azt fejtegeti, hogy mi is marad a társadalmiságból, amikor a modern világban a társadalmi szerepek többsége anonimmá válik, deperszonalizálódik, a hálózatoknak pedig többnyire csak munkaerőként, fogyasztóként és ma már egyre inkább felhasználóként van szüksége az atomizálódott egyedekre. Emellett végbemegy a társadalmi szintű racionális és irracionális összezavarodása is. Szalai ennek pusztító jeleit és következményeit látja a mostani világ-gazdasági válságban: a piaci mechanizmus eszköz helyett öncéllá válik, tökéletesen elfoglalja a társadalmi felettes ént, és a társadalmi tudattalanba szorítja onnan az eszméket és értékeket. (2012, 141) Hozzátehetjük: ebbe a folyamatba illeszkedik a humán tudományok, azon belül a szociológia globális leértékelése (hiszen a bölcsészkarok visszaszorítása, a felsőoktatás piacosítása mind globális fejlemény). Az irracionális győzelme számtalan veszélyforrást rejt magában: a környezet pusztításától, az erőforrások felelőtlen pazarlásától és felélésétől kezdve a perifériára sodródott munkanélküli tömegekig (akik közül sokan már nem tudnak visszailleszkedni a társadalomba), és a kontinensek, országok, emberek között folyó, egyre kíméletlenebb gazdasági versenyig. Szalai szerint, ha a nyugati típusú kapitalizmus alulmarad ebben a versenyben, jelentős baloldali erők híján fennáll a fasizálódás veszélye is.

Szalai érvei mutatják, hogyan gondolkodik egy ízig-vérig humanista társadalomtudós, aki felelősséget érez nemcsak a diákjaiért, hanem az országért és tágabb értelemben a világ történéseiért is. Miközben elgondolkodtatónak tartom a szerző érveit, jómagam nem mennék ennyire messze a negatív scenárióban. A globális válság nem rázta meg alapjaiban a világkapitalizmust, és egyelőre a globalizációkritikai mozgalmak sem szerveződtek jelentős erővé. A szerző is beszél a munkásság strukturális átalakulásáról; a nagyipari munkásság jelentős része eltűnt, és jelentékeny társadalmi erő híján mire is támaszkodjon az új baloldal? A '68-as fejlemények jól mutatták a fiatalságra és a

diákokra építő lázadás korlátait; ezért én szkeptikus volnék a csak fiatalokra építő mozgalmak hosszú távú sikere kapcsán. A Szalai Erzsébet által felvetett kérdéseket azonban nagyon fontosnak tartom; ezért is idéztem ilyen hosszsan e tanulmányból. Ha vitatkozunk is olykor a válaszokkal, mi más lehet egy humanista dolga, mint rákérdezni a világ egészére? Tanulmányaiban ezt teszi Szalai Erzsébet példamutató szellemi és erkölcsi bátorsággal, következetesen távol tartva magát bármilyen hatalomtól.

Ferge Zsuzsa életművét nem kell bemutatni azok számára, akik valamelyest is figyelemmel kísérik a hazai szociológiát. A tanulmánykötet elsősorban az elmúlt tíz év írásait tartalmazza, de egy 1962-es tanulmányt is a nők, a család és a munkavállalás témájában, hogy jelezze a szerző tartós érdeklődését azon kérdés iránt, amelyet rendkívül innovatív, hosszú és termékeny munkásságában különböző oldalakról vizsgált: hogy miért olyan igazságtalan a társadalom, amilyen. A társadalmi igazságosság keresése adja meg a kötet egyik fő gondolati szálát – jelzi a szerző a bevezetőben, és ez fűzi össze a tanulmányokat, amelyek igen széles tematikát ölelnek fel, kezdve a magyar társadalomban vallott értékektől az új egyenlőtlenségek jellegéig, a posztmodern szegénységtől a hazai szociálpolitika útkereséséig és útvesztőig, a gyermekszegénységtől az egészségügy reformjáig; de az „igazságosság tűnékeny ideáljának kergetését” az olyan mozaikok is segítenek kiegészíteni, mint a szülők iskolázottsága és a gyerekek iskolai eredménye közötti összefüggés, a nők munkába állásának hatása a gyerekek iskolai eredményeire, a humántudományok társadalmi hasznossága, illetve bepillantás abba, hogyan is működött a statisztika a politikai diktatúra legsötétebb időszakában. A szerző a globális eredmények között említi, hogy a Világgazdasági Fórum figyelme is ráirányult a nagy egyenlőtlenségekre, és éves jelentésébe is belevette a világot fenyegető kockázatok közé a súlyos jövedelmi egyensúlyhiányokat (*imbalance*) és a strukturális munkanélküliséget. A szabadság és egyenlőség konfliktusát a második világháború után a jóléti államok kiépülésével kívánták korrigálni a fejlett nyugati államok; a neoliberalizmussal és a globalizációval azonban ismét kiéleződött ez a konfliktus. A biztonság iránti vágy sok esetben a szabadság korlátozásával párosul – ahogyan azt már a fenti fejtegetésben is láthattuk. A világ véleményformálói – úgy tűnik – tudatában vannak ennek a veszélynek; Magyarország azonban mintha – történelmében nem először – ezúttal is szembemenne ezzel a világgal. Természetesen nem lehetséges bemutatni a kötet valamennyi tanulmányát; itt inkább arra teszek kísérletet, hogy kiemeljek bizonyos érveket, amelyek nemcsak a „társadalmi igazságosság kergetésének” építőkövei, hanem összefüggésükben is jól jellemzik a magyar társadalompolitika rendszerváltás utáni vágányait és vakvágányait.

Igen fontosnak tartom kiemelni Ferge Zsuzsa kutatásait az újkapitalizmus egyenlőtlenségeiről. A szerző a bevezetőben hangsúlyozza, hogy a villámgyors privatizációval Magyarországon elveszett több mint 1 millió munkahely, amelyet máig nem sikerült pótolni. Ezt az adatot mindenképpen érdemes fejben tartani akkor, amikor „munkaalapú társadalomról” beszélünk. Ferge hangsúlyozottan bizonytalan becslése szerint 45-50% lehet a vesztesek aránya, 30-35% helyzete nem javult, de nem is romlott az elmúlt húsz év folyamán, és végül a nyertesek aránya 20-25%. Ami nagyon elgondolkasztató, az a szegénység „tartóssága”: egy 3000 fős panelvizsgálat alapján azok, akik 1992-ben szegények voltak, többségükben (60%) azok is maradtak tizenöt év után, és csak 7%-nak sikerült jobb módba kerülnie. Ezek nagyon elszomorító adatok, és megerősítik azokat a feltételezéseket, amelyek szerint a magyar társadalom egyre jobban bezáródik. Ha ez így van, akkor mindinkább érthetővé válik a Kádár-korszak ambivalens megítélése (az erős állam, a rend és a tekintélyelvű kormányzás iránti vágyakozás összeolvad a nagyobb egyenlőség víziójával). Érdemes ehhez hozzátenni azt az empirikus kutatást, amiből kiderül, hogy a magyarok 2000-ben két vonatkozásban érzékelték rendkívül nagy biztosítottsági hiányt: a közbiztonság és a jövedelmek esetében. (Ferge 2012, 34) Hasonlóan érdekesek az összefüggések a nem, az iskolázottság, a jövedelmi helyzet és a biztonságvágy között: a nők és a kevésbé iskolázottak biztonságpártibbak; és nagyon markáns a szegények és nem-szegények közötti különbség: a nem-szegények között a túlzott biztonságpártiak aránya 12 százalék, a szegények között 45 százalék. (Ferge 2012, 37) Magyarországon az egyetlen csoport, amelyben a szabadság értékelése kiemelkedő, és a nagy biztonságigény alacsony, azokból áll, akik szerint az új rendszer sokkal jobb, mint az előző volt, és akik többségükben maguk is a rendszerváltás jelentős nyertesei.

Ferge Zsuzsa sorra veszi a „száraz” tényeket és adatokat: lakáshelyzetet, jövedelmi helyzetet, iskolázottságot, csecsemőhalandóságot, várható élettartamot stb. Mindezek fényében megdől az az álláspont, hogy ha a gazdaság nő, eredményei előbb-utóbb „lecsorognak” a szegényekhez (vagyis nincs is szükség szociálpolitikára). Ez nem igaz, a magyar egyenlőtlenségek a rendszerváltás óta jelentősen nőttek. Arra a kérdésre, hogy miért olyan nagyok a magyar egyenlőtlenségek, Ferge ad egy történeti választ (a zsákutcás magyar fejlődést, amely ma a nemzet politikai megosztásában ölt testet), illetve külön is megjelöli az önkormányzatok túl nagy önállóságát, amelyet egyébként Ladányi János is igen élesen bírál és a többszörös depriváció kialakulása egyik okának tekint. A történeti fejtegetésből fontosnak tartom kiemelni Ferge azon megállapítását, hogy a „nemzeteszmét ki- vagy felhasználó jobboldal most is, mint a harmincas évek második felében, »olyan társadalmi réteghez fordul, mely elhelyezkedése és érzése szerint jobboldali, de olyan tartalmi követelésekkel,

melyek jórészt baloldaliak«. ¹ A baloldali követelések ebben az esetben általában a jólét növelésére irányulnak, alkalmasint gazdagellenes, vagy épp egyenlősítő retorikával, de *a jobboldali bázis nem teszi lehetővé e követelések univerzális, mindenkit átfogó tartalmát*. Ez már csak az érzelmi töltésű, kirekesztő jellegű osztályozási elv miatt sem lehetséges.” (Ferge 2012, 55; kiemelés az eredetiben) Érdeemes ezt összekapcsolni a szabadság és biztonság értékeinek fontosságát mérő empirikus kutatással, amelyből kiderül, hogy a leszakadó középrétegek mennyire fontosnak tartják a biztonságot (akár a szabadság korlátozása árán is). Ez mindenesetre magyarázza a politikai jobboldal biztonságot és rendet, valamint „munkaalapú társadalmat” ígérő retorikájának társadalmi sikerét.

Ferge Zsuzsa azonban szigorúan tartja magát szakmája elveihez és következetes módszertanához: soha nem fogalmaz meg olyan hipotéziseket, nagy ívű elméleteket, amelyeket nem bizonyít. A közgazdász logikus és ténykedvelő gondolkodása a kötet minden tanulmányára rányomja a bélyegét. De ugyanez igaz szakmai és emberi elkötelezettségére a szegények és a kirekesztettek iránt, amely a tanulmánykötet egészén végigvonul. Egy nagy elméleti ívű tanulmányban meghatározza, hogy mi is tulajdonképpen a szegénység, mit jelent a depriváltság és a tartós szegénység, melyek mérésének módszerei, és egyúttal felvázolja, merre is tart ma az európai szociálpolitika. Itt említem meg a kötet feltétlen erényei között a pontos fogalomhasználatot, a módszer és a forrásbázis mindenkor következetes tisztázását, amelyet követ a bizonyítás szigorú és csak a tényekből kiinduló folyamata. Hozzáteszem, hogy Magyarországon nehéz mérni a tartós szegénységet, hiszen nincsen olyan adatfelvétel-sorozat, amely az időben nyomon követné egyének-családok-csoportok sorsát. Ferge ad egy újabb, hangsúlyozottan bizonytalan becslést: ha a társadalom legkisebb jövedelmű 25%-át tekintjük szegénynek (nyugdíjasok nélkül), talán egyharmaduk, a (nem-nyugdíjas) népesség mintegy 7-8 százaléka lehet többgenerációs szegény. Ez mintegy 5-600 ezer embert jelent. A többiek helyzete később romlott (emlékezzünk rá, Ferge 45-50%-ra becsülte a vesztesek arányát). Ferge összességében megállapítja, hogy a szegénység nem illékony: igaz, a használt ruha jobb, mintha nincs ruha, de ez még nem segít a családoknak és a gyerekeknek kitörni a tartós szegénységből. A szegénység csak egy tartós, több kormányon átívelő, határozott irányú szociálpolitikával lehet valóban „illékony”.

Ahogy a kötet tanulmányaiból kiderül, éppen ez az, ami hiányzik Magyarországon. Ferge Zsuzsa konkrétan és több tanulmányában rámutat a hazai szegényellenességre, és arra a tényre, hogy Magyarországon érdekellentét áll fenn a középosztály és a szegények között, mivel

1 A kiemelés forrása Kecskeméti György 1937-ben írt tanulmánya, a „Mai magyar szellem”, amely az akkori magyar harmadikutas ideológiát elemezte. (Kecskeméti György: *Philippos és Demosthenes*, Budapest, Ulpius-Ház, 2002)

az előbbi is igényt tart az állami szociális juttatásokra – amelyek az államszocialista időszakban bérkiegészítő juttatásként is működtek, és tekintve a hazai bérek nyomottságát, sokan bizony ma is rá vannak szorulva valamilyen bérkiegészítésre. Ebben a közhangulatban különösen kontraproduktív lehet bevezetni az „igazolt szegénység” intézményét. Ferge idézi, hogy sok helyen az is növeli a roma- és szegényellenességet, ha az egyik gyerek az iskolában ingyen kapja az ebédet, mert a család „igazoltan” szegény, a másik meg nem, mert a család nem tud, vagy nem akar anyagi helyzetéről hivatalos papírt beszerezni. Pedig a magyar szociálpolitika, Ferge elemzése szerint, éppen a szegénység további stigmatizálása, büntetése és kirekesztése irányába halad. A statisztikák alapján világosan kirajzolódik, hogy a válság éveiben sem lanyhult a jóléti kiadások lefaragására irányuló igyekezet, minden ellenkező irányú kormányretorika ellenére.

De – visszautalva Szalai kötetére – a hazai gazdasági elit már jóval korábban világossá tette, hogy nem óhajtja finanszírozni a jóléti államot. Hoznék egy tanulságos példát: Ferge megállapítja, hogy az országok Európa-szerte felkészültek a válságra, és ha nem is jelentősen, de növelték a szociális kiadásokat. Ez két országban nem következett be: Magyarországon és Lengyelországban. Fontos idézni azt is, hogy 2009-re kikristályosodott a Kelet és Nyugat közti jóléti szakadék: a keleti országok egyértelműen lemaradnak (a GDP 17-23%-át fordítják jóléti kiadásokra), miközben a nyugati országokban 30-33% ez az arány. Látjuk tehát, hogy nem igaz az a neoliberais közgazdászok által gyakran hangoztatott kritika, hogy Magyarországot a túlzottan nagylelkű szociális politika teszi tönkre; a GDP 23%-ával Magyarország igaz, hogy élenjár a keleti blokkban, de korántsem költ annyit szociális kiadásokra, mint a fejlett nyugati államok. Érdemes ehhez hozzátenni a nyugati és keleti országok GDP-je közti különbséget, valamint azt, hogy a keleti országokban a bérek sokszor a megélhetést is csak szűkösen fedezik. Ennek fényében is érdemes végiggondolni, hogy miért éri úgy a középosztály, hogy neki „járnak” azok a szociális juttatások, amelyek a szegényeken hivatottak segíteni? Ferge számításai megadják a magyarázatot, noha természetesen nem mentik fel azt a középosztályt, ahol eleve erős a szegényellenesség (amibe a romaellenes érzelmek is belejátszanak, noha a szegénység egyáltalán nem csak „romakérdés”): „1990 óta összesen 3-4 év volt, amikor a bérnövekedés akkora, vagy kicsit nagyobb volt, mint a GDP növekedése. A nyugdíjaknál ez a csoda a 20 év alatt 1993-94 körül fordult elő. Azóta növekedése mindig alacsonyabb, mint a GDP-é. 2009 óta zuhanórepülésben van, reálértéke visszaérkezett a 20 évvel korábbi szintre, miközben a GDP nem szárnyalt ugyan, de 25 százalékkal azért emelkedett.” (Ferge 2012, 163; kiemelés az eredetiben.) Ugyanakkor a 2000-es években a béreken belül jelentősen megnőtt a szóródás, a különbség minimum tízszeres lett: a képzetlenek lemaradtak, a képzetek, vezetők szárnyalnak. Megint látjuk tehát, hogy nem kell ahhoz

munkanélkülinek lenni, hogy valaki a mai Magyarországon rászoruljon az állami szociálpolitikára.

De a hipotézisek előtt megint csak vizsgáljuk meg a tényeket! 2006-ban Gyurcsány meghirdette a második Bokros-csomagnak is nevezett Új Egyensúly Programot, amely a választási ígéretekkel szemben nem az állami szociálpolitika kiterjesztését, hanem az állami kiadások szigorú lefaragását irányozta elő. Miközben elterjedt volt az a vélekedés, hogy a csomag terheit 30 százalékban az állam, 20 százalékban a tőke és 50 százalékban a munka viseli, Ferge Zsuzsa kritikaként felveti, hogy az „állam” ebben az összefüggésben értelmezhetetlen, a „munkát” jelenthetik a csúcsmenedzserek és a szakképzetlen munkások is, továbbá jelentős számú csoportok élnek Magyarországon, akiknek se munkájuk, se tőkájuk. Ezért társadalmi hatásvizsgálat szempontjából ő négy csoportot különböztet meg az életvitel és jövedelem alapján: a szegények, a bizonytalan helyzetű alsó középrétegek, a felső középrétegek és a gazdagok csoportját. Ferge 1990 és 2010 között vizsgálja a szociálpolitikai tartalmú jogszabályok hatását, és arra a következtetésre jut, hogy egyik ciklusból sem olvasható ki egyértelmű szociálpolitikai irány. Az első, kereszténydemokrata-konzervatív kormány leginkább a kihívásokra „reaktívan” működött (példa erre a kordedvezményes nyugdíj, hogy csökkentsen a gyárbezárások miatt kialakuló magas munkanélküliséget), a magukat baloldalinak nevező kormányok ide-oda csapongtak (amely kritika igen elgondolkodtató, ha belegondolunk, hogy a hagyományosan baloldali szavazókat éppen egy új szociális programmal lehetne hitelesen megszólítani), a hatodik kormányról pedig azt írja Ferge, hogy „nem illik rá rosszul a jobboldali-neokonzervatív címke, erős populista töltéssel”, és „balszerencsénkre neki van a legkoherensebb programja a társadalom átalakítására, ez azonban sajnos ellentmond mindannak, amit eddig európai szociális modellek hívtak”. (Ferge 2012, 182)

Ez a kordiagnózis éppúgy nem ígér fényes perspektívákat a magyar társadalomnak, mint ahogyan Szalai tanulmányai és publicisztikai írásai is inkább a negatív scenáriót valószínűsítik. Ha a számok nem hazudnak, akkor bizony nem kecsegtethetjük magunkat valami ragyogó jövővel. Ez azonban semmiben nem kisebbíti a kötet érdemeit, amit ajánlok mindazoknak, akik el kívánnak mélyülni a hazai egyenlőtlenségek alakulásának okaiban, a szociálpolitika útvesztőiben és a szegénység vitás kérdéseiben. A két, eddig bemutatott kötet nézetem szerint jól kiegészíti egymást: Ferge Zsuzsa statisztikai adatokkal és számításokkal alátámasztott munkáit az érdeklődőknek érdemes összevetni Szalai nagy ívű elemzéseivel és esszéisztikusabb formában megírt politikológiai tanulmányaival. Ferge Zsuzsa régebbi írásaiból két gondolatot szerettem volna még kiemelni. 1962-es elemzése azt mutatja, hogy nem áll fenn szoros összefüggés az édesanya munkába állása és a gyerekek iskolai eredményei között, viszont a szülők foglalkozása és iskolai végzettsége igen nagymértékben meghatározza a gyerekek tanulmányi sikereit és

továbbtanulását. Ezek az adatok arra vallanak, hogy a magyar társadalomban bizonyos „rendiség” továbbélt a Kádár-korszakban is. A másik, amit szeretnék kiemelni, az a szerző „iskolája”. Ferge Zsuzsa olyan időszakban kezdte pályáját, ami jóval kevésbé kedvezett a szókimondásnak, mint a Kádár-korszak „gulyáskommunizmusa”. A kötet utolsó tanulmányában ennek ellenére méltatja első munkahelyét, a KSH-t, és főnökét, Péter Györgyöt, és megmutatja, hogy a Rákosi-korszakban is lehetett tisztességes statisztikát csinálni – igaz, a jelentések csak a legfelsőbb pártvezetők számára voltak hozzáférhetőek. A Rákosi-évek legnehezebb időszakában a Hivatal például megállapította, hogy hiába nőttek a bérek (55,1%-kal), az árak 85,5%-os növekedése miatt az 1952. évi reálbérek színvonala 16,4%-kal volt alacsonyabb, mint az 1949. évi. Gerő Ernő a jelentést olvasván kifakadt: „Maguk, ott a Hivatalban, nyomorpolitikát csinálnak!”. A részletes számításokból pedig azt is megtudjuk, hogy 1954-ben az átlagjövedelmek olyan nyomottak voltak, hogy a családfő tízévenként vehetett magának egy 1000 Ft-os télikabátot, a feleség 3 évenként szerezhetett be egy 400 Ft-os szövetruhát, a gyerekek pedig félévenként jutott egy 90 Ft-os cipő... Ezek az adatok éppen nem a rendszer nagyszerűségét hirdették. Ferge Zsuzsa emberi tartását mutatja, hogy egykori főnöke munkásságának emlékéért (aki később részt vett az új gazdasági mechanizmus kidolgozásában, és tisztázatlan körülmények között halt meg 1969-ben) megörökítette egy 2010-es tanulmányban, olyan időszakban, amikor a „kommunizmusról” általában csak rosszat illik mondani.

Ladányi János könyve nemcsak abból a szempontból kapcsolódik az eddig ismertetett két kötethez, hogy rendszerkritikai szemléletű, hanem célkitűzését tekintve is. Ahogyan a szerző írja, több mint húsz évvel a rendszerváltás után már nincs értelme a kialakult struktúra átmeneti jellegéről beszélni, hanem hozzá kell fogni a régi szerkezet helyét elfoglaló új formáció megértéséhez és magyarázatához. Ladányi János – Ferge Zsuzsához és Szalai Erzsébethez hasonlóan – kordiagnózt állít fel, csak ő nem a struktúra egészére koncentrálna (igaz, a magyarázathoz felhasználja a társadalompolitika kontextusát és tágabb értelemben a hazai gazdasági-társadalmi viszonyokat), hanem arra a kérdésre keresi a választ, hogyan halmozódnak a deprivációk a mélyszegénységben élő csoportoknál, és miért mond le a társadalom olyan jelentős rétegekről, amelyekre helyzetüket tekintve nagyon ráillik az *underclass* kifejezés? Hogyan zajlik a többszörös kirekesztés folyamata, és hogyan jelenik meg – tévesen – a szegénység mint romakérdés, miközben mindkét jellemzőt egyre inkább stigmatizálni igyekszik a többségi társadalom? Miért nem történtek lépések az inklúzióra, vagyis a kirekesztett csoportok társadalmi integrációjára, és miért nincs igény a nagyobb társadalmi szolidaritásra a többségi társadalomban? Ladányi János könyve sok szempontból párbeszédet folytat Ferge Zsuzsa tanulmányaival, amelyekben az inklúzió köz-

ponti kérdés. Igen szomorú képet kapunk a magyar társadalom jelenlegi állapotáról, ha figyelembe vesszük, hogy a szegénységben, sőt mélyszegénységben élő csoportok integrációja vagy a sokat emlegetett inklúzió helyett éppen ellenkező irányú folyamatok zajlanak a társadalomban: vagyis folyik a szegénység kirekesztése, stigmatizációja, és általában a hátrányos helyzetűek fegyelmezése és további büntetése – ami éppen nem a társadalmi szolidaritás magas fokára mutat. Pedig, ha figyelembe vesszük, hogy a szolidaritás is adhat társadalmi biztonság- sőt komfortérzetet, ezek az eljárások és attitűdök nemcsak a szegénységben élőket viszik „még lejjebb”, hanem a kirekesztettek és a többségi társadalom közti szakadék mélyítésével rontják az ösztársadalmi közérzetet is.

A mélyszegénység természetesen nem új keletű probléma. A szerző egész munkásságában – Ferge Zsuzsához hasonlóan – nagy szerepet játszott a kialakult egyenlőtlenségek tanulmányozása, a szegénység vitás kérdései és a településszerkezet (amely igen gyakran tükrözi a társadalmi helyzetet). Az államszocializmusban a szegénység, ha nem is volt tabutéma, legalábbis a politikailag kényes kérdések közé tartozott, hiszen a szocialista társadalomban a hivatalos marxista-leninista ideológia értelmében a szegénység mint olyan, nem létezett (érdemes ezt összevetni a KSH már idézett, 1953-as életszínvonal-adataival!). Ladányi János ilyen irányú kutatásai semmiképpen nem a rendszer legitimációját erősítették, ő is azon szociológusok közé tartozott, akiknek sok okuk volt arra, hogy a rendszer bukását kívánják. A rendszerváltás után létrejött újkapitalizmus kritikája Ladányi János munkáiban sehol nem párosul a Kádár-rendszer utólagos megszépítésével; életművében és a fennálló egyenlőtlenségek bírálatában mindenkor következetes.

Szegénység és „szociális gettók” voltak tehát az államszocializmusban is, jöllehet a rendszer tapintatosan nem emlegette a szociális problémákat a széles nyilvánosság előtt. Ami a rendszerváltással döntően megváltozott, az a hátrányos helyzet halmozódása: a munkahelyvesztés különösen súlyosan érintette a segédmunkás-réteget, akik többnyire nem tudtak újra elhelyezkedni. A szerző szemléletesen mutatja be, hogyan szorították ki a roma népességet lakóhely-rehabilitáció címén a budapesti belső kerületekből, és hogyan számolták fel a szociális lakások rendszerét, ami azzal járt, hogy a romák olyan településeken koncentrálódtak, ahol olcsó volt a lakhatás. Ezek pedig általában olyan hátrányos helyzetű kistelepülések, ahol nincs munkalehetőség, nincs tömegközlekedés, nincs hasznosítható tudást vagy képzettséget adó iskola, nincs továbbképzés vagy szociális foglalkoztatás, nincs egészségügyi ellátás és általában hiányzik az az infrastruktúra, ami megteremthetné a „normális” élet kereteit – vagyis családok ítéltetnek arra, hogy a lét minimumát is alig-alig (vagy egyáltalán nem) biztosító feltételek között vegetáljanak, és gyermekeikre is továbbörökötsék halmozottan hátrányos helyzetüket. Idézném a kutató fontos következtetéseit, aki egész életében kutatta a települések egyenlőtlenségeit és a szegénységet: „A lakóhelyi

szegregáció, a szegények, s mindenekelőtt a romák szegregációja nagyon erősen megnövekedett a rendszerváltás után. Ha megnézi az ember Magyarország térképén, hogy hol laknak a legnagyobb arányban munkanélküliek, hol laknak a legnagyobb arányban iskolázatlanok, hol laknak a legnagyobb arányban romák, akkor könnyen össze lehetne cserélni ezeket a térképeket, mert olyan mértékig összefüggnek ezek a folyamatok, hogy jóformán ugyanazt a tendenciát mutatják. Azt, hogy az országnak az északkeleti, keleti, déli, délnyugati peremén leszakadó, aprófalvas területek alakultak ki, ahol nagyon erősen koncentrálódik a legkiszolgáltatottabb, legkirekesztettebb helyzetben lévő, nagyon magas arányban roma népesség.” (Ladányi 2012, 175)

A könyv ezt a lényegi állítást módszertanilag igen megalapozottan bizonyítja, az egész országot felölelő népességi adatok, survey-adatok és a saját számításai alapján. Miközben Ferge Zsuzsánál kiemeltem a szigorúan a tényekhez ragaszkodó írás- és érvelésmódot, a mindig lelkiismeretesen tisztázott, következetes fogalom- és forráshasználatot, addig Ladányi János könyvének érdemei között hasonlóképpen meg kell említeni a rendkívül nagy forrásbázist, a népszámlálási adatok innovatív felhasználását, a szerző saját számításait és a kreatív kutatómunkát. A szerző kiemeli, hogy már a definíció is felvet bizonyos problémákat, mert ha az önbesorolást vesszük alapul annak meghatározásánál, hogy ki a roma, akkor igen nagy az ingadozás. Mivel feltehetjük, hogy a jobb helyzetben lévő, a többségi társadalomba beilleszkedett romák közül kevesebben vallják magukat romának, ezért ha az önbesorolást vesszük alapul, akkor jelentősen alábecsülhetjük a jobb helyzetű romák arányát. A szerző Szelényivel közösen végzett felmérésében igen nagy aránytalanságokat talált az önbesorolás és például a kérdezőbiztos véleménye között. Ennek alapján jutnak arra a következtetésre, hogy az etnikai klasszifikációt döntően nem biológiai tényezők, hanem társadalmilag determinált mechanizmusok határozzák meg. Itt érdemes megemlíteni, hogy egyes házasságok esetében sokszor valóban a „környék” (a településtípus) dönt arról, hogy a pár minek vallja magát.

Ladányi János említi, hogy a lakóhelyi szegregációt volt a legnehezebb operacionalizálni. Szelényivel úgy jártak el, hogy lakókörzeteket alakítottak ki, „cigány háztartásnak” tekintették azt, ahol a 2001-es népszámlálás során legalább egy személy volt, aki a nemzetiségre, hagyományokra, kulturális értékekre vagy nyelvre vonatkozó kérdések legalább egyikére a „cigány” választ adta, majd besorolták a lakókörzeteket az alacsony iskolázottságú, a munkanélküli vagy a cigány népesség szerint, és végül az számított szegregált lakóhelyen élőknek, aki olyan lakókörzetben élt, ami az alacsony iskolázottságú, a munkanélküli vagy a cigány népesség által legmagasabb aránnyal jellemezhető decilisek közül legalább egy szempont szerint a legfelső decilisebe tartozott. Ezen számítás alapján Ladányi János azt az eredményt kapta, hogy a magyarországi népesség csaknem egyötöde (17,8 százalék) él szegregált körülmények között.

Megerősítést nyert az is, hogy míg az előregedő falvak problémája inkább csak az ötszáz főnél alacsonyabb népességszámú településtípusban tekinthető számottevőnek, gettósodó településeket mindegyik településkategóriában, de legmagasabb arányban szintén az ötszáz főnél alacsonyabb népességszámú aprófalvak csoportjában találhatunk. (Ladányi 2012, 107)

Ez a kordiagnózis – és az az adat, hogy az ország népességének egyötöde szegregált körülmények között él – Ferge Zsuzsa könyvéhez hasonlóan szomorú képet ad korunk Magyarországról. Ladányi János élesen bírálja a cigány önkormányzatokat, amelyek nem tudják megjeleníteni a roma mélyszegénység érdekeit, sőt, sokszor a roma érdekeket sem. Emellett kárhoztatja a körzetesítést, ami lehetőséget ad a nem-roma lakosságnak arra, hogy effektíve szegregált iskolákat hozzon létre és megszabaduljon a problémásnak tekintett cigány gyerekektől. Az iskolai szegregáció pedig újratermeli a halmozottan hátrányos helyzeteket, hiszen a „speciális” iskolákba utalt roma gyerekek semmiféle húzópéldát nem látnak maguk előtt, csak az állandó kirekesztést tapasztalják. Nem csoda hát, hogy sokan az általános iskolát sem végzik el, ami eleve „parkolópályára” állítja őket a munkaerőpiacon.

A három könyv egymást kiegészítve pontos és nagyon fájdalmas diagnózist ad a mai magyar társadalomról és a közeljövő perspektíváiról. Elmondható, hogy a magyar politikai baloldal azt az esélyt is eltékozolta, amivel, ha nem is tudta volna visszafordítani a növekvő egyenlőtlenségek tendenciáját, legalábbis felmutatott volna egy életképes, az európai normákkal összhangban levő, valóban szociális társadalmopolitikát, és több jelét adhatta volna általában is a baloldaliságnak. Ahogyan láttuk, a roma- és szegényellenességnek sajnos mélyen megvannak a történelmi gyökerei a közép- és a régiókat érintő területeken. Fel lehetett volna azonban mutatni egy működő szociális programot és felvillantani az inklúzió lehetőségét a kirekesztés helyett. Ahogyan a bemutatott könyvekből világosan kiderül: illúzió volt abban reménykedni, hogy Magyarországon létrejön egy nyugati típusú kapitalizmus és demokrácia. Azt nem tudni, meddig lesz uralkodó helyzetben az az illúzió, hogy a nacionalizmus téríti majd vissza a „helyes” vágányra az országot; de hát, mint a szerzők történelmi fejtegetéseiből is láthatjuk, nem ez lesz az első eset, amikor a magyar politika holtvágányra fut. Az persze kérdéses – hogy visszautaljak a Ladányi János könyvének borítóján levő felszedett vasúti sínre, amely vélhetően nemcsak a világtól elzárt aprófalvak sorsát szemlélteti –, hogy honnan és hova mozdul majd el ez a holtvágány.

A tanulmány megírását a Bolyai Kutatói Ösztöndíj támogatta.